	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

7. Сөздердің қосарлануы арқылы туындайтын жаңа туынды сөздер.
8. Конверсиялану, конверсия түрлері.

Дәріс бойынша әдістемелік нұсқау

Дәрісте қарастырылған мәселелерді толық меңгеру үшін дәріс мазмұнындағы негізгі ұғымдарға, олардың беретін мағынасына, қызметіне, қолданысына ерекше назар аударып, негізгі мәселеге байланысты ғылыми тұжырымдарды салыстырып, саралау қажет.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасам жүйесі. - Алматы: Ғылым, 1989, 64-102 б.
2. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы (оқулық). - Алматы, 2000, 33-39 б.
3. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. - Алматы, 1999, 19-24 б.
4. Жексембаева Ғ. Қазақ тіліндегі кірме сөздердің сөзжасамдық қызметі. - Алматы: АлМУ, 1998, 12-13 б.
5. Сарбалаев Ж. Сөзжасам мәселесі. - Алматы, 2002.
6. Қазақ грамматикасы. - Астана, 2002.
7. Әбдірәсілова Г. Қазақ тіліндегі сөзжасамның аналитикалық тәсілдері. - ҚДА, Астана, 2004.

№2 дәріс

Тақырыбы: Сөзжасамдық уәждеме және сөзжасамдық мағына, олардың түрлері.

Мақсаты: Сөзжасам теориясында тұрақталған жаңа туынды сөз жасау тәсілдеріне қатысты тілдік бірліктер қызметінің тіркесімділік, уәжділік, валенттілік қағидаттарына сай пайда болған нәтижені, туынды сөзді, оның мағынасын басқа мағына түрлерінен ажыратуға үйрету. Мағына түрлерінің жасалуындағы сөзжасамдық қатынастар көрінісін талдауға үйрету.

Негізгі ұғымдар: мағына, мағына түрлері, сөзжасамдық мағына, өзгертілген, көшірілген, теңбе-тең, түрленген сөзжасамдық мағыналар, уәж, уәждеме, уәжділік, уәждеуші, уәжделінуші, жартылай, толық, ашық, көмескі уәжділік түрлері т.б.

Дәріс жоспары:

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

1. Сөз мағыналары және сөзжасамдық мағына.
2. Сөзжасамдық мағына түрлері.
3. Сөзжасамдағы мотивация, уәжділік мәселесі.
4. Дара және күрделі сөздердегі уәждеме түрлері.

Дәріс мәтіні

Сөз мағынасы жайындағы түсінікті сөзжасамға тікелей қатыстылық деңгейінде қарастыру шартына лайықты сөз қозғауды мақсат етеміз, болмаса, мағына туралы сөздердің түсініктері кең: лексикалық, сөздің тура мағынасы, ауыспалы мағынасы (денотат, коннотат мағыналар), грамматикалық, сигнификаттық т.б. мағына түрлері мен типтері тіл деңгейлеріне қатысты орын алған. Сөзжасамдық мағына атаулының бәрі туынды лексикалық мағына түсінігімен байланысты. Мағына – сөзжасам саласындағы негізгі мәселе. Бірақ туынды сөздің қандай тәсілмен жасалғандығына байланысты сөзжасамдық мағынаның да өзіндік ерекшеліктері болады. Оны түп негіз бен туындыларды салыстыра отырып тануға болады:

Мысалы: 1) етікші, қойшы/ күрек, болма
(аяқ киім (мал бағатын (күреу (кеңістік, мекенде)
тігетін маман) адам) қимылының жоқ қимыл
құралы) мағынасы)

Пайда болған мағыналардың жаңа сөзге негіз болған сөздерге қатысты мағынадан алшақтығы жоқ.

2) сұра-сұрау, жүр-жүріс, қимыл арқылы жақындайтын зат атауы.

3) етей, дөңки, байы дегенде түп негізге қосылған мағына етке айналу, дөңге, байға айналу, сонда ет пен етей, дөң мен дөңки мағыналары тым жақын емес.

4) бай-батша, он алты кіріп шық, алып кел дегенде сөзжасамдық атаулардың жасалуы мүлде бөлек лексикалық, синтаксистік амалдар іске қосылған.

Лексикалық деривацияда сөз таптары ауыспайды, екеуі де синтетикалық, қосымшаны іске қосу арқылы пайда болады (егінші, малшы, дәрігер).

Синтаксистік деривацияда сөз таптары ауысқан: күл-күлкі, қаз-қазық, сүз-сүзгі.

Сөзжасам тәсілдерінің қатысуына қарай пайда болатын туынды лексикалық мағына да бірдей емес. Сондықтан сөзжасамдық мағына түрлерін проф. Н.Оралбаева былай бөледі:

1. Өзгерген туынды мағына. Негізден туындаған және оның мағынасымен тікелей байланысты мағынаны айтамыз: іс-іскер, жас-ар, көк-ер. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы туындаған мағына да енеді. М.: быын-да.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

2. Түрленген туынды мағына: дөнен-дөнежін, көл-көлшік, бала-балапан, кейде модификацияланған мағына деп аталады.

3. Көшірілген туынды мағына: синкретті зат есім-етістік. М.: қатар-ряд, қатар-рядом, күн, ақ, қара.

4. Теңбе-тең туынды мағына: ТМД, БҰҰ, АҚШ.

Сөзжасамның мағына негізділігі басқа тілдік құбылыстар, мысалы, сөзформалар, үшін қажет емес, онда жаңа лексикалық мағына жоқ. Мотивация – сөзжасамдық негіздеменің лингвистикалық теориясы. Мотивация заңдылығы – түп негіз мағынасының (А. Салқынбай этимон түбірді қолданады) жіктелуі нәтижесінде тектес, тамырлас, түбірлес туынды сөздер жасау процесі. Мотивация – қандай да болмасын туынды сөз мағынасының негіз семадан жіктелу ретін көрсетеді. Негіздеме нәтижесінде кез келген кездейсоқ ұғым жасала бермейді. Мысалы, қой-қойшы-қойшылық-қойша, қойдай т.б. Осыдан келіп негіз сөз бен негізді сөз деген ұғымды ажыратып алайық. Негіз деп туынды сөз жасауға қатысқан лексикалық мағыналы сөз мұндағы: негізгі шарт – лексикалық мағынаның болуы. М.: бол+мыс, болмыс, қала+лық, қалалық, көркемөнер+паз, қырықбуындық.

Демек, сөзжасамдық талдауға негіз сөз түрлі түбірден бола береді. Ал морфологиялық талдауда мақсат сөздің морфемдік құрамын анықтау. М.: бас+па+сөз, көрік+ем+өнер. Сөзжасамдық талдауда олардың әр сыңары дайын сөздер: баспа-сөз. Сөзжасамдық талдауда негізділік қатыстағы екі сөздің бірі негіз (себепті негіз А. Салқынбай) екіншісі негізді сөз. Сипаты:

- 1) негіздінің морфемдік құрамы күрделі: бой-шаң;
- 2) мағыналық құрылымы да күрделі: ой-шыл.

Тілдегі уәждеме табиғаты туралы алғаш сөз еткен неміс ғалымы Вильгельм фон Гумбольдт еді. Тіл бір мезгілде әрі бейне, әрі таңба, ал сөз жеке ұғымның таңбасы ғана бола алады деген пікір айтқан. Сөз мағынасы мен дыбысталуы арасындағы байланысқа не себеп, не негіз болады деген мәселеге тоқталған (Ф. Соссюрді де айтуға болады). Сөздің дыбыстық тұрпаты атауыш мағынаны, заттың сапалық қасиетін т.б. мәнді толық анықтай алмайды. Уәжділік мәселесі тек сөзжасамға қатысты деген ой тұмауы керек. Тіл білімінде уәждеме ұғымының аясы кең. Уәждеме – туынды атауларды қалыптастыру, затқа тән белгіні таңдау және оны аталым ретінде бекіту үрдісі.

Қазақ тіл білімінде семасиологиядағы, фонетикадағы, морфологиядағы уәжділік туралы Н. Уәлиев, Ж. Манкеева, К. Құсайынов, З. Базарбаева еңбектерінде айтылып жүр. Сондықтан фонетикалық мотивация, семантикалық мотивация, морфологиялық мотивация терминдері бар. Мысалы, К. Құсайынов дыбысбейнелеуіштік мотивация, дыбыселіктеуіштік мотивацияны ажыратады. Сөзжасамға қатысты А. Салқынбай, Б. Қасым еңбектерінде сөз қозғалады. Демек, уәжділік тіл деңгейлерінің бәріне қатысты.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Сөзжасамда төл ұғым негізінде жасалған кез келген деривациялық мағына уәжділікпен байланысты туынды сөз мағынасы аталым негізінде жатқан ұғым арқылы уәждеміп, себепті негізге сай ішкі мазмұндық қарым-қатынасты сөзжасамда уәждеме туынды атаудың мағыналық құрылымды сипаттаушы құбылыс ретінде танылады. Сөзжасамдық талдау оның уәжділігін, мотивін іздеуден басталады. Демек, тілдік бірліктердің бір-бірін негіздеуі деген ұғым туындайды. Уәждемені атау мен зат арасындағы байланыс, бірлік деп те түсінуге болады. Туынды сөз болу үшін ол екінші атауыштық (номинативтік) мағынаға ие болуы керек, оның жасалуында қажеттілік, себептілік, негізділік болуы шарт. Сөзжасамдық талдаудың негізгі бөлігі екіншілік мағынадағы бірліктің уәжділік қатынасының мәнін тану болып табылады. «Сөзжасамдық уәждеме – себептілікке, негізділікке құрылған сөзжасамдық қатынас».

Қап сөзі – қуыс. Қапшық, қапта, қаптау, қаптағыш, қаптама, қапсырма, камыт, құмыра, қабыр, қауақ, кебіс, кеуек, капсула.

Қақпа, қамал, қақпақ, қапас т.б.

Күрделі сөздердегі немесе сөзжасамның аналитикалық тәсілінің нәтижесі ретіндегі туынды сөздердегі уәжділік мәселесі Б. Қасым еңбектерінде сөз етіледі. Уәждеме теориясында ұғым → атау → таңба моделі күрделі аталымда үш түрлі дәрежеде көрінеді. Тура уәжділік, жартылай уәжділік, жасырын уәжділік. 1. Айқын уәждеме (қаражидек, шашбау, теміржол, аққайың, қарақоңыз, ата-ана, ақыл-ой, азу тіс, ас үй); 2. Жасырын уәждеме (қарақағаз, қарашығын, жексұрын, алаяқ, алаңғасар (метафоралық), елікгүл, асқазан, иткөйлек); 3. Көмескі уәждеме (қарағұс (шүйде сүйек), қарқара, итаршы, кемпірқосақ, алапес) уәжділігін жоғалтқан. Осылай анықталған күрделі сөздер ғана лексикалық мәртебеге ие болуы тиіс. Уәжді (мотивированное) атауды жасау сөзжасамдық құралдарды таңдау арқылы жүзеге асады.

Уәждеме, уәжділік, уәжділік дәрежелері

Күрделі сөздегі (сөзқосымның нәтижесіне) қатысты уәжділік дәрежесін Б. Қасым еңбектерінде І. Тура уәжділік лексикалық мағыналардың қосындысы. М.: аққайың, көлбақа, азу тіс ата-ана. ІІ. Жартылай уәжділік (метафоралық). М.: елікгүл, асқазан, күркетауық, иткөйлек. ІІІ. Көмескі уәжділік. М.: ақсүйек, алаяқ, қансонар деген жіктелімде танылады.

Тұжырымдар:

Сөзжасам теориясының негізгі ұғымдарының бірі – уәждеме, мотивация мәселесі. Мотивация – кешенді, әмбебап құбылыс, логикалық, философиялық категория.

Бақылау сұрақтары:

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

1. Сөз мағыналары және сөзжасамдық мағына.
2. Сөзжасамдық мағына түрлері.
3. Сөзжасамдағы мотивация, уәжділік мәселесі.
4. Дара және күрделі сөздердегі уәждеме түрлері.

Дәріс бойынша әдістемелік нұсқау

Дәрісте қарастырылған мәселелерді толық меңгеру үшін дәріс мазмұнындағы негізгі ұғымдарға, олардың беретін мағынасына, қызметіне, қолданысына ерекше назар аударып, негізгі мәселеге байланысты ғылыми тұжырымдарды салыстырып, саралау қажет.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Салқынбай А. Туынды сөздің сөзжасамдық мағынасы мен уәжділігі //Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. - Алматы. 2007.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М., 1984, 92, 47 б.
3. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. III бөлім. - Алматы, 2003.
4. Левицкий В.В. Виды мотивированности слова, их взаимосвязь и роль в лексико-семантических изменениях //Материалы семинаров по проблемам мотивации в языкознании. - Л. 1963.

№3 дәріс

Тақырыбы: Сөзжасамдық бірліктер

Мақсаты: 1. Қазақ тілі сөзжасамы үшін жаңа түсінік. Сөзжасамдық ұя мазмұнынан зерттеушілер пікірлерімен таныстыру.

2. Сөзжасамдық ұя құрылымымен таныстыру.

Негізгі ұғымдар: Сөзжасамды ұя, түбірлес сөздер, сөзжасамдық ұя құрылымы, сөзжасамдық ұяның үлкен құрылымы, сөзжасамдық ұяның кіші құрылымы, негізділігі, сөзжасамды жұп, сөзжасамдық саты, сөзжасамдық тарам, сөзжасамдық тізбек, ұя мүшелерінің орналасуы, иерархиялық қатынас, сөзжасамдық парадигма т.б.

Дәріс жоспары:

1. Сөзжасамдық ұя
2. Сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық саты